

CONTINGÈNCIES D'INFERMERIA EN ELS CENTRES SANITARIS DE BARCELONA DURANT LA GUERRA CIVIL

TORRES PENELLA, Carme¹

RAMIÓ JOFRE, Anna²

*Associació Febe d'Història d'Infermeria en Llengua Catalana. Lleida (Segrià). carme.torres@udl.cat
Campus Docent Sant Joan de Déu. Barcelona (Barcelonès). aramio@santjoandedeu.edu.es*

Rebut: 7 d'abril de 2020

Acceptat: 28 d'abril de 2020

PARAULES CLAU:

- *Personal d'infermeria*
- *Infermeres*
- *Guerra Civil*
- *Hospitals*
- *Barcelona*

PALABRAS CLAVE:

- *Personal de enfermería*
- *Enfermeras*
- *Guerra Civil*
- *Hospitales*
- *Barcelona*

KEYWORDS:

- *Nursing staff*
- *Nurses*
- *Civil War*
- *Hospitals*
- *Barcelona*

RESUM: Els centres sanitaris de Barcelona durant la Guerra Civil, van deixar de ser atesos per personal d'infermeria religiós. Les infermeres seglars va ser el grup majoritari i voluntari que el va substituir en un moment d'extraordinària necessitat de cures a la població. I ho va fer sense distincions ideològiques, amb enginy i professionalitat. L'experiència confirma que les guerres han estat un àmbit de mobilització femenina i professionalització de la infermera.

RESUMEN: Los centros sanitarios de Barcelona durante la Guerra Civil dejaron de ser atendidos por personal de enfermería religioso. Las enfermeras seglares fue el grupo mayoritario y voluntario que lo substituyó en un momento de extraordinaria necesidad de cuidados a la población. Y lo hizo sin distinciones ideológicas, con ingenio y profesionalidad. La experiencia confirma que las guerras han sido un ámbito de movilización femenina y de profesionalización de la enfermera.

NURSING CONTINGENCIES IN BARCELONA HEALTH CENTERS DURING THE CIVIL WAR. ABSTRACT:

The health centers of Barcelona during the Civil War stopped being attended by religious nursing staff. Secular nurses were the majority and voluntary group that replaced them at a time of extraordinary need for nursing care for the population. And they did it without ideological distinctions, with wit and professionalism. Experience confirms that wars have spurred female mobilization and professionalization of the nurse.

CITACIÓ DE L'ARTICLE: TORRES PENELLA, Carme; RAMIÓ JOFRE, Anna. "Contingències d'infermeria en els centres sanitaris de Barcelona durant la Guerra Civil". A: *Gimbernat* [Barcelona], 2020; 73: 115-132. <https://doi.org/10.1344/gimbernat2020.73.7>

Aquest document està subjecte a una llicència Creative Commons

© Carme Torres Penella; Anna Ramió Jofre, 2020

DOI: 10.1344/gimbernat2020.73.7

INTRODUCCIÓ

La política sanitària de la Generalitat republicana donà un impuls a la vida professional del personal d'infermeria al regular, des de 1933, la seva activitat amb la creació dels tres col·legis professionals d'auxiliars sanitaris:¹ el de Practicants en Medicina i Cirurgia de Catalunya,² el de Llevadores Oficials de Catalunya,³ i el d'Infermeres Oficials de Catalunya, el primer que hi va haver a Espanya; llurs estatuts provisionals no es van arribar a aprovar a causa de la guerra.⁴

Una altra de les realitzacions innovadores de la Generalitat va ser la creació de l'Escola d'Infermeres agregada a l'Hospital Clínic de Barcelona.⁵ Aquesta escola, hereva de la fundada per la Mancomunitat de Catalunya en 1917 i suprimida el 1924 per la dictadura de Primo de Rivera, venia a prosseguir l'acció cultural, progressista i emancipadora de la dona, tal com es desprèn del seu cartell de difusió "els ensenyaments d'aquesta escola ofereixen a les noies d'espiritualitat enlairada i desig de perfeccionament un mitjà noble, digne i remunerador de vida ensems que poder col·laborar a l'obra de cultura i progrés higiènic i social del nostre poble".⁶ Tot i que les alumnes podien gaudir d'ajuts econòmics, resultà ser una escola elitista, doncs no totes les noies gaudien d'igualtat d'oportunitats per accedir-hi.⁷ L'Escola de la Generalitat s'afegia als dos centres d'educació infermera ja existents a Barcelona, l'Escola del *Montepío* de Santa Madrona creada el 1917, —la seva titulació a partir de 1931 canvia la denominació d'Infermera de Santa Madrona per la d'Infermera Social—;⁸ i la de Creu Roja, que des de 1918 formava Dames Infermeres, i des de 1920 Infermeres Professionals; per les seves titulacions tenien validesa a la institució espanyola de Creu Roja. En el seu Reglament de 1933 deixava palès les obligacions d'aquestes alumnes "... *deberán expresar compromiso de prestar los Servicios sanitarios de la Institución que se les señalen si, con motivo de guerra, desastre o calamidad nacional, el Comité Central o sus Delegados oficiales los creyeran necesarios*".⁹

L'objectiu d'aquest article és donar a conèixer les contingències del context professional del personal d'infermeria en els centres sanitaris de la ciutat de Barcelona durant la Guerra Civil espanyola (GC) (1936-1938) en quatre vessants: el procés de laïcització infermera, l'organització sanitària, les condicions laborals i relacions amb els sindicats, i la pràctica infermera hospitalària. La metodologia emprada és la qualitativa històrica. L'àmbit, hospitals i centres d'assistència social de Barcelona ciutat. Els participants són infermeres, practicants i llevadores que treballaren en temps de guerra. Les fonts són les documentals d'arxiu i bibliogràfiques i d'història

oral. La generació de dades s'ha fet a través les tècniques d'observació i anàlisi documental i d'entrevistes. S'ha aplicat els criteris de rigor i ètics.

PROCÉS DE LAÏCITZACIÓ INFERMERA

La rellevància social donada a les institucions sanitàries de lluita contra les malalties o endèmies feia necessari que les infermeres, a més dels coneixements i les tècniques adquirides a l'Escola de la Generalitat, aprenguessin “un concepte i una pràctica de matèries diverses, i en especial, de tot el que es relacionava amb l'enquesta social i l'enquesta higiènica”.¹⁰ Així sorgia la formació de Visitadora d'Higiene, a l'Escola de la Generalitat que en col·laboració amb els caps dels serveis sanitaris de la mateixa organitzaren un curs lliure “d'ensenyaments tècnics i principalment pràctics de sis mesos de durada”. El 13 de juliol, dies abans d'esclatar la GC, l'Escola és autoritzada a atorgar el diploma de Visitadora d'Higiene a infermeres ja diplomades o assistents socials que les capacitava per a ocupar càrrecs tècnics en els serveis sanitaris. Quant a l'atenció psiquiàtrica, àrea de gran interès del govern, el juny de 1936, després de superar l'examen, acreditar coneixements de català i pràctiques en un establiment psiquiàtric, obtenen el títol 10 practicants psiquiàtrics i 45 infermers i infermeres psiquiàtriques.¹¹

Pel que fa a la pràctica professional, a partir de juny de 1935, els estudis oficials de les infermeres de l'Escola de la Generalitat i els dels practicants de la Facultat de Medicina, foren animats per part del govern català en considerar llurs títols com a mèrit preferent en concursos i oposicions per a cobrir places d'infermera i practicant de les institucions de la Generalitat.¹² Preferència merescuda: segons el doctor Broggi, que va treballar amb les primeres infermeres de l'Escola a Urgències del Clínic, “el Servei disposava d'un conjunt d'infermeres molt ben preparades [...] seguint el model de les millors escoles anglosaxones d'infermeres. Era important poder disposar d'un personal tan ben preparat i eficient del qual te'n podies refiar del tot, cosa que abans aquí era impensable”.¹³

Tanmateix les cures infermeres dels centres sanitaris oficials i privats de Barcelona eren principalment dispensades per comunitats religioses. Les germanes i germans es regien pels seus reglaments interns i es formaven en cures infermeres amb programes i textos propis. A partir de 1915, data en què s'oficialitza el títol d'infermera a Espanya, es van poder presentar per lliure als exàmens d'infermera a les Facultats de Medicina. Les infermeres seglars estaven sota les seves ordres.

Les ordes i congregacions existents en els principals centres sanitaris de Barcelona el juliol de 1936 eren: els Germans Hospitalaris de la Santa Creu i les Germanes Hospitalàries de la Santa Creu a l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, des de 1784 i 1793 respectivament; les “Hermanas de la Caridad de Santa Ana” a la Clínica del Pilar des de 1893, i a l'Hospital Clínic des de 1906; l'Orde Hospitalària de Sant Joan de Déu, a l'Hospital de Sant Joan de Déu, des de 1867. Les Filles de la Caritat de Sant Vicenç de Paül a la Inclusa i Maternitat des de 1854, a l'Hospital del Sagrat Cor de Jesús des de 1879, al Sanatori de la Diputació i Creu Roja des de 1897, a l'Hospital Militar del carrer Tallers des de 1898, a la Casa Misericòrdia des de 1920, a l'Hospital de la Creu Roja i a la Clínica de Santa Madrona des de 1930, així com a altres institucions: asils, la Infermeria de la presó cel·lular d'homes, refugis, correccional de dones i escoles diverses.¹⁴ Les “Hermanas Franciscanas Misioneras de la Natividad de Nuestra Señora” (les Darderes) eren des de 1916, a l'Hospital Municipal Marítim d'Infecciosos¹⁵ i les Germanes de Sant Josep de Girona, a la Clínica del Remei, des de 1924. Amb tot, la ideologia republicana laïcista i preponderant en l'educació i igualtat de la dona, potencià el progrés de la infermera seglar i la substitució del personal religiós per aquesta.

ORGANITZACIÓ SANITÀRIA. REPRESÀLIES, VOLUNTARIAT I FORMACIÓ INFERMERA EN GUERRA

Des dels primers aldarulls provocats per l'alçament militar, els hospitals que hi havia a la ciutat de Barcelona no pogueren assumir els nombrosos afectats. La manca d'instal·lacions i de personal per atendre a la població conduí al govern català a improvisar espais en cases i centres particulars per atendre els ferits, confiscar institucions i fer convocatòries per a captar personal voluntari. La guerra s'estava preparant al front i la revolució estava al carrer, les escoles, les fàbriques i l'administració, amb l'esperança de preservar la República. Les estructures de producció, de lleure i educatives, així com les d'atenció sanitària i social, van ser col·lectivitzades per part d'organitzacions obreres, sindicats i partits polítics. Les dones tingueren un paper fonamental al capdavant de les famílies i el treball, assumint els llocs dels homes que eren cridats al front.

Les comunitats religioses, la majoria desafectes al règim, per iniciativa pròpia, aconsellades o invitades, van fugir o es van amagar per por a perdre la vida. La gran majoria van deixar els llocs de treball dels centres sanitaris i socials les primeres

setmanes de guerra. Les germanes del Clínic, el mateix dia 18 foren substituïdes per voluntaris civils que, segons criteri de la infermera Lourdes Rodes, responsable de sales d'hospitalització del Clínic durant les primeres setmanes, feien més nosa que servei; el mateix dia, entrada la nit, se n'anaven les de la Maternitat, assumint la cura dels nadons una comissió formada per joves membres de la Federació Anarquista Ibèrica (FAI) entre les quals hi havia Conxa Pérez organitzant les necessitats del barri de les Corts.¹⁶ El dia 21 de juliol l'administrador de l'Hospital d'Infecciosos posa en coneixement de les Darderes que els interns i empleats s'havien confabulat per matar-les a totes. Van decidir deixar l'hospital aquella mateixa nit, sense l'hàbit, a la cerca d'un lloc més segur sota la protecció d'un metge i l'administrador.¹⁷ Les germanes de l'Hospital Militar del carrer Tallers l'abandonaren el 24 de juliol; els malalts foren traslladats al nou l'Hospital Militar de Vallcarca, inaugurat a l'inici de la guerra.¹⁸ Una minoria de les religioses van decidir quedar-se en els llocs de treball, vestides amb l'uniforme de les infermeres seglars. Els béns de l'Església i de les Ordes i Congregacions religioses foren confiscats per la Generalitat i dedicats a obres de caràcter sindical, social i administratives.¹⁹ Els funcionaris i empleats que s'implicaren en el moviment subversiu o que notòriament eren desafectes al règim foren destituïts.²⁰

Els desafortunats successos del personal d'infermeria religiós afegits a la gran necessitat d'atenció sanitària van esdevenir oportunitat per a moltes dones que desitjaven ser útils en aquella guerra com a infermeres. La manca d'infermeres es confirma al cap de pocs dies per la nota apareguda a La Vanguardia el dia 24 de juliol, convocant "...a totes les infermeres voluntàries i ajudants d'infermera que volguessin oferir-se pel treball d'assistència mèdica, requerida pels esdeveniments, a remetre les seves ofertes de treball a la Conselleria de Sanitat i Assistència Social".²¹ Al cap de deu dies del conflicte bèl·lic, a causa de la falta de personal en els serveis d'assistència social públics i privats de Barcelona, s'obre una inscripció a l'Institut d'assistència Social "...de ciutadanes que, per llur professió, estudis o vocació, es considerin amb aptitud suficient per actuar amb eficiència en els diversos serveis interiors de les Cases de Caritat i Maternitat, dels Serveis de Protecció a la Infància [...] que formen part de l'Institut d'Assistència Social de Barcelona, de les restants institucions de la Generalitat i de les que aquesta s'apropiï".²² Una crida manifestament oberta a dones professionals de la sanitat, l'educació i l'atenció social que s'hi volguessin implicar.

A mig mes d'agost, mitjançant la Conselleria de Sanitat, es considera mobilitzat tot el personal facultatiu i auxiliar sanitari a les ordres directes del Conseller de

Sanitat per atendre, a la primera indicació, les necessitats d'ordre sanitari que poguessin presentar-se.²³ D'aquesta forma es procedí amb la infermera Anna Viñas, que acabada de sortir de l'escola de la Generalitat és destinada amb el grau de sergent al Balneari Blancafort de la Garriga, on estava instal·lat un hospital de sang.²⁴

Per a gestionar la sanitat de guerra es crea el Consell de Sanitat de Guerra (CSG) que depenia de la Conselleria de Sanitat i Assistència social. El CSG assumí totes les funcions sanitàries de guerra: la mobilització de personal, els serveis sanitaris d'avantguarda i rereguarda, el subministrament de material sanitari, els mitjans d'evacuació de ferits i malalts i la intervenció d'establiments d'assistència, laboratoris, fàbriques de productes químics-farmacèutics i cases subministradores de material sanitari civil per a la guerra.²⁵

En la reordenació de la xarxa d'hospitals i altres institucions sanitàries, el govern substituï el nom de caràcter religiós que duïen la majoria dels centres per altres més adients amb l'ideari republicà.²⁶ A l'octubre, els grans hospitals barcelonins, el Clínic, el General de Catalunya (Santa Creu i Sant Pau) i el Cardenal (Sagrat Cor), passen a ser propietat de la Generalitat.²⁷ El control d'institucions abastava també al personal d'infermeria que hi servia. L'activitat professional duta a terme en els centres sanitaris de Barcelona incloïa malalts i ferits crítics derivats dels diferents punts d'atenció des del front.

Les més de 600 infermeres formades en les escoles catalanes fins que va esclatar la guerra segons Domínguez-Alcón,²⁸ no bastaren per afrontar la realitat sanitària i social que es vivia. Al mateix temps, els centres de formació infermera de Santa Madrona i el de la Creu Roja paraven la docència. L'Escola de Santa Madrona, fou incorporada al Departament de Cultura i sotmesa a les bases per a les Escoles d'Infermeres de la Generalitat, unificant-la amb la creada per aquesta.²⁹ Tanmateix, des d'altres organismes com partits polítics i sindicats, reclutaven infermeres i les formaven mitjançant cursets accelerats per als centres sanitaris que ells mateixos gestionaven amb l'aprovació de la Generalitat. Així, per exemple, la Confederació Nacional de Treballadors (CNT), fins al 1939, tingué registrades 431 infermeres titulars i pràctiques, i 228 infermers.³⁰ També els hospitals preparaven infermeres; a l'Hospital General de Catalunya, el 31 de juliol de 1936, es pren l'acord de crear "l'Escola d'Infermeres de l'Hospital General de Catalunya" per tal de perfeccionar els coneixements i pràctiques de les infermeres voluntàries del centre, amb l'expedició dels títols d'Infermera Elemental i d'Infermer Elemental i el compromís de ser reconeguts aquests per part de la Conselleria.³¹

La Generalitat tenia contractades un gran nombre d'infermeres, però a la vista de la varietat de diplomes i la preocupació per disposar d'infermeres competents, obligà a realitzar una prova d'aptitud a totes aquelles infermeres que no tenien el títol oficial, ja que era del tot imprescindible per a poder continuar treballant a les institucions de la Generalitat i als ajuntaments.³² La resposta fou admirable, fins al setembre de l'any 1938 s'havien matriculat a la Facultat de Medicina de Barcelona 2.408 dones de tot Catalunya, de les quals 1.785 van aconseguir el títol.³³ Aquest fet mostra la voluntat de superació de les infermeres voluntàries de complir les exigències de la Generalitat per tal de continuar en els llocs de treball.

La presència de les infermeres en els mitjans de comunicació va ser constant durant tota la guerra. La imatge de la infermera fou utilitzada pel CSG i altres organismes en cartells, segells i postals, entre altres, per a difondre l'educació per a la salut, reclamar personal sanitari per al front, demanar recursos per als hospitals de sang, ajuda internacional i, fins i tot, per enaltir la seva vàlua professional i humanitària.

A partir de gener de l'any 1937, en plena guerra, quedà autoritzada la "interrupció artificial de l'embaràs" per tal de facilitar al poble treballador una manera segura i exempta de perill de regular la natalitat.³⁴ En la seva regulació, senyala els serveis de clínica de l'Hospital Clínic, el General de Catalunya, el Cardenal i la Casa Maternitat de Barcelona per a la seva pràctica.³⁵ A l'Hospital Clínic es crea la "sala d'interrupció d'embaràs" dotant-la amb dues infermeres titulars i quatre auxiliars.³⁶

INFERMERES, PRACTICANTS I LLEVADORES EN CENTRES SANITARIS. CONDICIONS LABORALS I RELACIÓ AMB ELS SINDICATS

S'ha verificat una gran diversitat de denominacions de professionals que tenien cura de les persones en els hospitals de la Direcció General de Sanitat i els centres d'Assistència Social de Barcelona ciutat en temps de guerra. Ens referim al conjunt de professionals integrat per les categories d'infermera, practicant i llevadora i els perfils derivats d'aquests. S'han considerat diverses categories: infermera titular, ajudant o auxiliar d'infermeria, infermera pràctica, infermera vetlladora, infermera mecànica, infermera psiquiàtrica, practicant, practicant psiquiàtric, infermer, infermer pràctic, infermer vetllador i infermer psiquiàtric. Aquest personal podia ser intern de la institució, que li proporcionava allotjament i menjar, o extern; la plaça de treball

podia ser amb nomenament, sense nomenament o interí. La jornada de treball podia ser parcial o total, cobrant en funció de les hores treballades. D'altra banda, l'afiliació sindical era imprescindible pel personal sanitari per treballar. El "Sindicato Único de Sanidad", Confederació Nacional del Treball (CNT) i l'Associació Internacional de Treballadors (AIT), que més sobresurt entre la documentació consultada, gestionaven les qüestions laborals dels afiliats: la demanda de plaça de treball, les reclamacions, les altes i les baixes, els trasllats i els canvis de centre, així com els canvis de secció dins del sindicat. Membres de la secció d'infermers formaven part dels comitès de direcció, gestió i control de l'Hospital Clínic i l'Hospital Cardenal.

De l'exhaustiva descripció de la xarxa hospitalària existent a Catalunya durant la GC realitzada per Hervàs³⁷ que, amb més o menys capacitat de llits i durada de l'activitat, van tenir la denominació d'hospital de sang o hospital militar o altres d'atenció sanitària i social, ressaltem els de la ciutat de Barcelona en què hi hem identificat personal d'infermeria.

Els centres sanitaris on els professionals d'infermeria van donar hospitalitat i cures són: Els hospitals (Clínic, Proletario, General de Catalunya, Cardenal, Tallers-Vallcarca, Infecciosos-Hotel La Florida, Els Pins, Tres Torres, Pueblo Nuevo, Pedralbes, del Pueblo, Núm. 15 del carrer Llúria); les clíniques (Núm. 1 Orfenat Ribas, Núm. 2 Bonanova, Núm. 3 l'Aliança, Núm. 18 Montjuïc, El Remei, El Pilar, Miaja); els sanatoris (Maurin, Sergent, Àngel Guimerà, Romain Rolan, Bell-Esguard, Anticancerós Henry Barbusse); els instituts (Frenopàtic i Sant Andreu); les cases de vells (Mariana Pineda i Lluís Sirval); la Casa de Convalescència Francesc Layret; les llars d'Infants (Ignasi Iglesias, Joan Sardà, Joaquim Costa); el refugi de nens Salvador Seguí; i el refugi antiaeri Núm. 31 Francesc Macià.³⁸

El nombre més gran de personal d'infermeria identificat el trobem el segon any de guerra, amb 1.292 professionals entre infermeres i infermers i els perfils derivats d'aquests, els practicants i practicants psiquiàtrics i les llevadores. El grup majoritari és el de 750 infermeres i el minoritari el de dues llevadores, fet que ens indica que l'activitat de llevadora es realitzava principalment en l'àmbit domiciliari. De tots els professionals en coneixem el nom i cognoms, i d'una gran part d'ells l'edat. Les infermeres són el grup més jove, la mitjana d'edat és de vint-i-cinc anys i els infermers i practicants, de trenta-cinc anys. Quant al centre sanitari on treballaven i la data que ingressen a la Generalitat, quasi la totalitat ho fa a partir del 18 de juliol, llevat d'una part de personal dels grans hospitals, que tenen nomenament d'anys anteriors a la guerra.

A partir del segon any de guerra es van regular les retribucions anuals del personal d'infermeria dels establiments d'assistència social: les infermeres titulars caps cobraven 6.000 pta. anuals; les infermeres titulars, 5.500; els practicants i infermers pràctics (homes), 5.000; les infermeres pràctiques i vetlladors, 5.000; i personal dels serveis auxiliars, 4.500.³⁹ Al cap de poques setmanes es van equiparar les normes, categories i retribucions de les infermeres, practicants i personal dels serveis auxiliars dels establiments de la Direcció General de Sanitat amb els d'Assistència Social.⁴⁰

Malgrat estar en guerra, hi havia una gestió molt rigorosa del personal dels centres. En tenim l'exemple en el moviment de personal de l'Hospital Clínic durant el mes de maig de l'any 1938, amb la relació dels que havien faltat al treball, les altes i baixes i els descomptes en pessetes per dia. La primera causa de baixa era per malaltia, que podia durar de quatre dies a tot el mes. Un altre motiu eren les baixes dels infermers cridats a files, substituïts per personal femení, seguit dels cessaments voluntaris de l'activitat. Hi havia també baixes i altes per canvi de categoria professional: almenys nou infermeres mecàniques, sis infermeres auxiliars i tres infermeres voluntàries passen a la categoria d'infermeres titulars en finalitzar els estudis d'infermera.⁴¹

PRÀCTICA INFERMERA HOSPITALÀRIA

El dia a dia de les infermeres en els hospitals barcelonins va canviar quan va començar el període de guerra. Els hospitals que tenim més informació oral i documentada de com exercien les infermeres el fet de tenir cura de les persones són: el Clínic,^{42,43} el General de Catalunya⁴⁴, el Cardenal⁴⁵, els centres de la Creu Roja (casa de la Sra. Capmany, Església de Pompeia -primer hospital de sang de la ciutat)⁴⁶, Hospital del Dos de Maig⁴⁷, i la Clínica del Remei,^{48,49} on es troben uns trets comuns.

Les infermeres varen atendre dos grups diferenciats: població i soldats ferits; eren ferits no solament de Catalunya i Espanya, sinó que hi havia persones de molts indrets: americans, anglesos, francesos, polonesos.⁵⁰ Segons els diversos testimonis, i documentació, els problemes de salut més habituals eren les ferides de diferents graus que afectaven els homes, dones, nens i nenes, produïts pels impactes de bales i els bombardeigs que causaven els esfondraments d'edificis, persones amb cremades de diferent intensitat i llagues als peus a conseqüència de llargues caminades i problemes a la pell com sarna i polls. A més a més, hi havia malalties comunes com

la tuberculosi, el tifus, el paludisme i l'apendicitis. A tot això, s'afegia que molts soldats estaven lluny de la seva família, i per tant sols i ferits, fets que repercutien en el seu estat d'ànim.⁵¹

Per descriure les cures infermeres en aquest període, s'ha diferenciat entre el començament del conflicte, quan imperava el caos, el temps entremig i la retirada cap a l'exili. En un primer moment i tenint en compte que en els hospitals barcelonins gran part de l'assistència estava coberta per personal religiós, que de forma immediata varen fer fora, les sales es varen quedar plenes de malalts i ferits, i buides de personal per atendre'ls. Les poques infermeres que van quedar, van haver de responsabilitzar-se de les sales i formar un personal voluntari que hi va aparèixer, amb motivació però sense coneixements del que havia de fer. Entre el personal sanitari dels centres assistencials hi havia companyonia, fins al punt de què varen amagar personal religiós perquè no tinguessin represàlies, fins i tot expliquen l'anècdota d'un capellà disfressat de malalt, amb molts embenats.^{52,53} Al principi de la contesa, molts civils eren assassinats, amuntegats i deixats en una sala de l'Hospital Clínic; una infermera cada matí tenia la responsabilitat de recollir la documentació i avisar els seus familiars; en alguna ocasió trobaven amics o coneguts; el testimoni d'una infermera que feia aquesta tasca explica el cas que va socórrer una persona que estava viva, greument ferida i es donava per morta. El tret més comú de l'exercici professional de les infermeres va ser que, per a elles, la prioritat era en tot moment atendre tothom, indistintament de la ideologia que ostentessin. Les primeres cures que feien perquè els ferits no es dessagnessin, eren la col·locació de torniquets, embenats i sutura de ferides obertes. Aquestes intervencions les portava a treballar jornades molt llargues, fins al punt que els familiars i amics les havien d'anar a veure a l'hospital.^{54,55}

Amb el pas dels dies les infermeres es varen organitzar i gestionar assumint tasques complexes, desenvolupant la creativitat davant els escassos recursos; de fet, quan hi ha carències i molt enginy, l'agudesa es posa en marxa i la imaginació pren protagonisme. Algunes infermeres relaten que anaven i sortien de l'hospital vestides amb l'uniforme d'infermera,⁵⁶ perquè en aquell context d'incertesa els donava seguretat.⁵⁷

Tenim constància de l'atenció davant de diverses necessitats de les persones ateses com són la respiració, la nutrició, la higiene i la prevenció d'infeccions, la comunicació, el requeriment d'acompanyament en el procés de la mort; també la gestió d'un centre assistencial. Les infermeres responsables de les sales d'entrada a l'hospital, com és el cas del Clínic, eren les encarregades de fer triatge, és a dir,

d'ingressar els malalts i ferits a la sala adient després de fer-los-hi el primer reconeixement.^{58,59}

En un temps on fumar era un hàbit comú practicat per la majoria de les persones a qualsevol indret, és conegut que a les sales amb malalts respiratoris de l'Hospital General ho varen prohibir.⁶⁰ Tenir cura de la nutrició de les persones va ser una tasca complexa, ja que en temps de guerra els aliments eren escassos, per les limitacions en la producció, distribució i adquisició, convertint-se la necessitat de menjar en un aspecte prioritari per a tothom, tant per a les persones ateses, com pe al personal sanitari. En quasi tots els hospitals disposaven d'un servei de cuina que era l'encarregat de preparar el menjar. Les infermeres eren responsables i vetllaven per tal d'adequar al màxim les dietes als problemes de salut que presentaven els malalts. Elles menjaven a l'hospital, com per exemple en el Clínic, on els donaven un cupó per bescanviar-lo per un àpat. També coneixem que durant un temps llarg i d'escassetat de tot, les infermeres, com altre personal sanitari, menjaven una vegada al dia. Almenys en dos hospitals, Clínic i Clínica del Remei, tenim testimonis que els plats no sempre estaven en molt bon estat, com és el cas de les lleties que portaven cucs.^{61,62}

A la higiene i la prevenció d'infeccions, les infermeres hi varen dedicar molts esforços. A l'Hospital General de Catalunya hi havia l'obligació que quan ingressaven els malalts els banyessin i desparasitessin.⁶³ En els hospitals, els auxiliars d'infermeria o els familiars feien la higiene al llit del malalt. Se sap de pràctiques no habituals, imaginatives, que varen donar bon resultat; per exemple, quan havien de curar infeccions, tan comunes en aquells moments com la sarna, els rentaven amb aigua sulfurosa, utilitzant un raspall i aplicant després crema a tot el cos; també per curar ferides als peus i cames feien servir fonents d'aigua molt calenta; o bé la utilització curosa de gasolina per treure les crostes de ferides o cremades. S'utilitzava la via peritoneal per administrar algun tipus de tractament farmacològic o per rehidratar el malalt. Quan es feia necessari la transfusió de sang, moltes vegades havien de recórrer al mateix personal sanitari per obtenir-la, i la majoria es feia de forma directa. De penicil·lina no n'hi havia, en el seu lloc, com un bé escàs, aplicaven sulfamides, o també donaven quinina com a tractament, obtenint bons resultats. Aquesta medicació l'havien de sol·licitar a la Generalitat. Per realitzar aquestes cures utilitzaven benes, gases i tisores. Tot el material que podien, inclús les gases, benes, guants i d'altres l'esterilitzaven en la Poupinel. Per rentar la roba en contacte amb microbis, la bullien amb lleixiu, que a vegades feia de sabó, quan s'havia acabat. Com a desinfectant utilitzaven iode, alcohol, Clorina, aigua oxigenada, Mercromina i Linitul per les

cremades. En general hi havia escassetat de materials i d'altres que no estaven en bon estat, com el cas del fil de sutura quirúrgic, conegut com catgut, que no era autèntic. El control de la morfina el portaven les infermeres.^{64,65}

Les infermeres també es preocupaven i cuidaven de la comunicació i la dimensió psicològica de les persones ateses, especialment de soldats quan estaven tristos i compungits, amb la mirada fixa, sense voler menjar, el que avui etiquetaríem d'estrès posttraumàtic. Habitualment manifestaven desesperació pel que els havia tocat viure, i també s'adonaven de la pròpia vulnerabilitat i, el que és pitjor, sense veure-hi sortida; tot i així, a l'hospital els malalts estaven tranquils, perquè ja havien deixat el front i enrere tot l'horror de la guerra. Els soldats greus preguntaven a les infermeres per qüestions transcendents, expressades amb paraules simbòliques de la religió que havien après de petits, com si *hi ha cel o infern?*, o si *anirien a l'infern?*; elles intentaven sempre donar resposta i suport. Igualment quan arribaven en tan mal estat que solament els podíem agafar fort de la mà. Quan hi havia una defunció, les infermeres ho havien de notificar per escrit.⁶⁶

Altres vegades copsaven el sofriment intens dels soldats i, davant l'escassetat de recursos, per tal de calmar el dolor, que no sempre era físic, utilitzaven els "placebos", injectant aigua destil·lada o donant una pastilla sense principi actiu i freqüentment feia efecte. Per poder operar els malalts, en alguns centres les infermeres administraven l'anestèsia, amb material poc adequat com és el cas d'aplicar-lo amb un colador de cuina i una gasa al damunt amarada de cloroform, amb la repercussió i efecte directe que tenia en elles.⁶⁷ Tanmateix, el material a vegades no estava en bon estat, com el cas que va passar a l'Hospital Clínic, on l'èter en un moment donat era tòxic i va matar cinc pacients i un anestesista. En aquest Hospital les infermeres s'organitzaven per anar a visitar i administrar injectables als malalts a domicili.⁶⁸ El coratge de les infermeres de saber dir i fer en cada situació i persona, feien que la seva tasca tingués un valor immensurable.

Acompanyar el procés de la mort, quan era un període en què estava tan present, era una tasca complexa. Ho feien a tot arreu, especialment en els centres sanitaris, on portaven els ferits del front mentre tinguessin un alè de vida, i sempre que el trasllat dels ferits fos possible. Les infermeres van acompanyar a morir, amb molt sentiment, amb molta angoixa, però sempre atenent a les persones amb dignitat. A vegades no hi havia prou llits per a tots. Llavors tractaven que el soldat moribund no morís en una llitera a terra, sinó en un llit, encara que haguessin de desplaçar un altre soldat ferit menys greu. Varen fer tot el que van poder i més, perquè les morts dels

soldats tinguessin sentit, acompanyant els moribunds; no s'apartaven del seu costat per tal que no morissin sols, donant-los la mà, perquè sabien que estaven lluny de casa i les seves famílies i no els podien donar el caliu que en aquells moments necessitaven.⁶⁹

Les infermeres mostraren en tot moment, davant de situacions difícils i tan adverses, estar a l'altura de les circumstàncies, amb coratge i determinació, com és el cas d'un soldat mort amb el cap destrossat, que la infermera li va reconstruir amb benes i cotó-fluix per estalviar més patiment als familiars. En aquell temps hi havia el costum cultural que els morts per accident no es podien tocar, ni vestir; davant d'aquesta creença, ens consta que alguna infermera, hauria transgredit l'ordre tot tenint cura del cos. Totes aquestes tasques les varen fer en unes condicions precàries, tement a vegades per la seva pròpia vida, i la dels altres. Expliquen que quan a les nits hi havien bombardeigs les sales on els ingressaven semblaven un malson: crits de por, sang i cremats.^{70,71}

Una tasca que també van desenvolupar les infermeres fou la gerència dels centres assistencials, com és el cas de la infermera Ramona Gurnés a la Clínica del Remei de Barcelona. En temps de guerra a la clínica es va formar un comitè de treball, triant-la com a infermera en cap. En la documentació analitzada es constata que ocupava el càrrec de directora-administradora, perquè tenia estudis de comerç. Portava la gestió del centre i entre les seves tasques tenia la de pagar el personal amb diners proporcionats per la Generalitat, gràcies a un salconduit que li varen proporcionar. També sol·licitava la dotació necessària de personal d'infermeria, argumentant que les infermeres havien d'assumir moltes més tasques de les que podien fer. Un altre aspecte a destacar de la Clínica és que les infermeres de quiròfan feien d'ajudants en les operacions per la manca de metges que havien marxat al front. Ella vivia a la Clínica i vetllava perquè tot funcionés, ocupant els llocs on més es necessitava. Ramona Gurnés va treballar d'instrumentista amb Trueta, cirurgià i director de la clínica.⁷²

Amb l'entrada dels nacionals a Barcelona, el 26 de gener de 1939, tornen les religioses a reprendre la gestió de les cures infermeres dels centres sanitaris. Les infermeres seglars resten sota les seves ordres fins ben entrada la dècada dels seixanta, quan van assumir la codirecció amb la superiora de les comunitats, els serveis d'infermeria dels hospitals privats i públics, o la direcció completa.⁷³

CONCLUSIONS

El sistema sanitari de la Generalitat republicana durant la Guerra Civil incorpora les competències de la sanitat de guerra. El personal d'infermeria religiós responsable de la gestió de les cures infermeres de les institucions sanitàries, per qüestions ideològiques, és obligat a abandonar els llocs de treball. La necessitat extraordinària de professionals en cures propicia el voluntariat i la promoció acadèmica i professional de la dona infermera. La col·lectivització dels centres sanitaris, per part d'organitzacions obreres, sindicats i partits polítics, fa imprescindible l'afiliació de les infermeres, els practicants i les llevadores per a poder treballar. D'aquests professionals, les infermeres són el grup més jove i més nombrós; la seva pràctica es caracteritza per la creativitat i l'enginy en l'atenció de malalts i ferits motivada pels escassos recursos. Les infermeres titulars assumeixen la gestió de les cures de les sales d'hospitalització i dels centres, com també la formació del personal voluntari. La seva experiència ens confirma una vegada més que les guerres, al llarg de la història, han estat un àmbit de mobilització femenina i professionalització de la infermera.

Ocupada Barcelona per les tropes de Franco, tornen les religioses a reprendre la gestió de les cures infermeres dels centres sanitaris i les infermeres seglars resten sota les seves ordres.

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

1. Decret 31 maig 1933. Traspàs al Govern de la Generalitat de Catalunya de la Sanitat Interior. A: *BOGC* [Barcelona], 47 (1 juny 1933), p. 697-698.
2. Decret 9 novembre 1933. Declarant vigent l'Estatut Col·legi de Practicants en Medicina i Cirurgia de Catalunya. A: *BOGC* [Barcelona], 125 (25 novembre 1933), p. 1010-1114.
3. Decret 20 desembre 1933. Declarant vigent l'Estatut del Col·legi Llevadores Oficials de Catalunya. A: *BOGC* [Barcelona], 6 (1 gener 1934), p. 62-65.
4. DOMINGUEZ-ALCÓN, C. *Los cuidados y la profesión enfermera en España*. Madrid: Pirámide, 1986, p.169.
5. ARXIU NACIONAL DE CATALUNYA. Generalitat de Catalunya, Aprovació del projecte constitució d'Escoles d'Infermeres de Catalunya (24-10-1932), Llibre d'actes del Consell Executiu. Generalitat de Catalunya (30-08-1932/30-12-1932) p. 188-192, ANC1-1-T- 7735.
6. ARXIU NACIONAL DE CATALUNYA. Generalitat de Catalunya, Escola d'Infermeres (1933-1934), ANC1-1-T-5611.

7. NASH, M. *Rojas. Las mujeres republicanas en la guerra civil*. Madrid: Taurus, 2006, p. 216.
8. MAYAN CENDON, M. D. "La Historia de la Escuela de Enfermería de Santa Madrona a través de la fotografía". A: *Hiades* [Alcalá de Guadaira], 2008; 10: 569-581.
9. MINISTERIO DE LA GOBERNACIÓN. *Estatutos y Reglamento General Orgánico. Cruz Roja Española*. Madrid: Imp. G. Peña, 1933, cap. VII, art. 365.
10. Decret 13 juliol 1936. Creant el tipus de Visitadora Higiene. A: *BOGC* [Barcelona], 197 (15 juliol 1936), p. 450.
11. Ordre 2 juny 1936. Concessió del títol o diploma de Practicant i d'Infermer i Infermera psiquiàtics. A: *BOGC* [Barcelona], 156 (4 juny 1936), p. 1783-1784.
12. Decret 3 juny 1935. Considerant preferents el títol d'Infermera de l'Escola Generalitat i el de Practicant de la Facultat de Medicina per opositar. A: *BOGC* [Barcelona], 160 (9 juny 1935), p. 2038-2039.
13. BROGGI VALLÈS, M. *Memòries d'un cirurgià*. Barcelona: Edicions 62, 2001, p. 129.
14. Dades facilitades per Sor Ángeles Infante, arxivera de l'Arxiu de les Filles de la Caritat de Sant Vicens de Paül de Madrid.
15. VILA GIMENO, C.; VILLAVIEJA BUENO, P. "Dels llatzerets a l'Hospital dels infecciosos de Barcelona". A: *Gimbernat* [Barcelona], 2018; 69: 247-258.
16. SERRA, D.; SERRA, J. *La Guerra quotidiana. Testimonis d'una ciutat en Guerra (Barcelona 1936-1939)*. Barcelona: Columna Edicions, 2003, p 44; 63.
17. LANDER AZCONA, A. M.; MARTÍ BONET, J. M. *Dulces manos ante una gran tragedia. Las Darderas y el hospital de los infecciosos de Nuestra Señora del Mar de Barcelona*. Barcelona: Hermanas Franciscanas Misioneras de la Natividad de Nuestra Señora, 2017, p. 235-246.
18. CAJASUR. *Las Hijas de la Caridad en los Hospitales Militares*. Sevilla: Cajasur, 2006, p. 272-280.
19. Decret 5 agost 1936. Establint la destinació de béns de persones, Església i ordes religiosos. A: *BOGC* [Barcelona], 220 (7 agost 1936), p. 946.
20. Ordre 26 juliol. Demanant informació del comportament del personal de totes les branques de l'Administració pública. A: *BOGC* [Barcelona], 214 (1 agost 1936), p. 834.
21. "Las enfermeras voluntarias". A: *La Vanguardia*, (24 juliol 1936), p. 2.
22. Ordre 25 juliol 1936. Inscripció de ciutadanes per actuar en Establiment d'Assistència Social. A: *BOGC* [Barcelona], 208 (26 juliol 1936), p. 737.
23. Decret 17 agost 1936. Mobilitzant a metges, farmacèutics, veterinaris i personal auxiliar sanitari a les ordres del Conseller de Sanitat. A: *BOGC* [Barcelona], 233 (20 agost 1936), p. 1114.

24. RAMIÓ, A. "Quería empezar a volar y me cortaron las alas. Ana Viñas Puig". A: RAMIÓ, A.; TORRES, C. (coord.). *Enfermeras de Guerra*. Barcelona: Ediciones San Juan de Dios, p.71-79.
25. Ordre 6 octubre 1936. Creant el Consell Sanitat de Guerra. A: *BOGC* [Barcelona], 282 (8 octubre 1936), p. 90-91.
26. Ordre 2 octubre 1936. Modificant noms institucions sanitàries. A: *DOGC* [Barcelona], 280 (6 octubre 1936), p. 74.
27. Decret 7 octubre 1936. Passen a ser propietat de la Generalitat els grans hospitals de Barcelona. A: *BOGC* [Barcelona], 289 (15 octubre 1936), p. 202.
28. DOMINGUEZ-ALCÓN, C. *La Infermeria a Catalunya*. Barcelona: Rol, 1981, p.121-133.
29. Ordre 12 agost 1936. Incorporant l'Institut de la Dona i l'Escola de Santa Madrona al Departament de Cultura. A: *BOGC* [Barcelona], 227 (14 agost 1936), p. 1047.
30. ARXIU NACIONAL DE CATALUNYA. Partits Polítics i Sindicats CNT, PS Barcelona, Llibre registre d'infermeres en pràctiques (anterior a 1939), ANC1-886-T-5143.
31. FARGUES, I.; TEY, R. *Sis segles d'assistència hospitalària a Barcelona. De Santa Creu a Sant Pau*. Barcelona: Hospital de la Santa Creu i Sant Pau Fundació Privada, 2016, p. 430-431.
32. Decret 8 juny 1937. Prova oficial d'aptitud a infermeres per a poder exercir en institucions de la Generalitat i Ajuntaments. A: *DOGC* [Barcelona], 163 (12 juny 1937), p. 909-910.
33. ARXIU DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA. Libro Registro de Expedientes Enfermeras 1928-1937/38, Secretaria d'Estudiants i Docència, Escola Universitària d'Infermeria, Bellvitge.
34. Decret 25 desembre 1936. Regulació interrupció artificial embaràs. A: *DOGC* [Barcelona], 9 (9 gener 1937), p.114-115.
35. Ordre 1 març 1937. Normes per regular interrupció. Serveis clínics a Barcelona. A: *DOGC* [Barcelona], 64 (5 març 1937), p. 995-998.
36. ARXIU NACIONAL DE CATALUNYA. Generalitat de Catalunya, Segona República, Hospital Clínic, personal, Expedients del personal, ANC1-1-T-4754-4756.
37. HERVÀS i PUYAL, C. *La xarxa hospitalària a Catalunya durant la guerra civil (1936-1939)*. Manresa: Arxiu Històric de Ciències de la Salut, 2014. (Col·lecció PAHCS; 19).
38. ARXIU NACIONAL DE CATALUNYA. Generalitat de Catalunya, Segona República: Hospital Cardenal, Personal (01-01-1937/31-01-1939), ANC1-1-T-4751-4752; Hospital Clínic, Personal (01-01-1937/31-01-1939), ANC1-1-T-4753-4757; Centres diversos, Personal (1937-1938), ANC1-1-T-4831-4834; Clínica del Remei, Expedients de personal (01-01-1937/28-02-1939), ANC1-1-T-4858; Diverses institucions, Relacions de personal (01-08-1937/30-11-1938), ANC1-1-T-5059; Centres dependents, Relacions de personal (17-12-1936/19-01-1939), ANC1-1-T-5060; Plantilla i relacions de personal de la DGAS (31-05-

1938), ANC1-1-T-5061; Centres dependents d'Assistència Social, Relacions de personal que no té nomenament i presta servei (01-01-1937/31-05-1938), ANC1-1-T-5067; Diverses institucions dependents d'Assistència Social, Relacions de personal que no té nomenament i presta servei (30-04-1938), ANC1-1-T-5068; Hospital General de Catalunya, Secció Reconeixement mèdic(1937), ANC1-1-T-11490; Credencials candidats borsa de treball CNT (31-12-1936/23-03-1937), ANC1-1-T-11373; CSG, Relacions nomenaments i trasllats de personal sanitari (1937), ANC1-1-T-11549.

ARXIU NACIONAL DE CATALUNYA. Generalitat de Catalunya. Llei 21 del 2005 de restitució a la Generalitat de Catalunya: Relacions de metges i personal sanitari, Hospital del Poble CNT, Carrer Provença 388 (09-1936/10-1936), ANC1-886-T-5151; Fitxes afiliats, Partits, Sindicats-UGT-Sindicat Sanitat, Barcelona (1936-1939), ANC1-1-886-T-9500; Personal Clínica consultori, Hospital de Sang Poble Nou, CNT-AIT (07-1937-01-1938), ANC1-886-T-3895; Relacions de metges, practicants i infermeres de centres de Barcelona (01-1937/24-01-38), ANC1-886-T-14584.

39. Decret 26 juliol 1937. Unificant càrrecs i jerarquies dels establiments d'Assistència Social. A: *DOGC* [Barcelona], 210 (29 juliol 1937), p. 386.
40. Decret 17 agost 1937. Aplicant les normes al personal de la Direcció General de Sanitat les aplicades al d'Assistència Social. A: *DOGC* [Barcelona], 231 (19 agost 1937), p. 657.
41. ARXIU NACIONAL DE CATALUNYA. Hospital Clínic, Cessaments del Personal (01-01-1937/31-01-1939), ANC1-1-T-4753.
42. SERRA, D.; SERRA, J. *La Guerra quotidiana ... op. cit.*
43. VENTURA, M. *La evolución de la profesión enfermera en el Hospital Clínic de Barcelona. Una investigación histórica (1906-2018)* [Tesi Doctoral]. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 2018.
44. FARGUES, I.; TEY, R. *Sis segles d'assistència ... op. cit.*
45. AGUSTI i PEYPOCH, J. *Historia de l'Hospital del Sagrat Cor (1879-1980)*. Barcelona: Fundació Uriach 1938, 1991.
46. HERVÀS i PUYAL, C.; CAHISA i MUR, M. "Notas históricas sobre el Hospital de Sangre Número 18 de Barcelona (1936-1939)". A: *Gimbernàt* [Barcelona], 1997, 27: 173-184.
47. COLL i COLOMER, F. *L'evolució històrica de l'Hospital de la Creu Roja de Barcelona*. Barcelona: Fundació Uriach 1838, 1990.
48. RAMIÓ, A. [et. al]. *Enfermeras de Guerra*. Barcelona: Ediciones San Juan de Dios, 2015. 252 p.
49. ARXIU NACIONAL DE CATALUNYA. Diverses institucions dependents d'Assistència Social, Relacions de personal que no té nomenament i presta servei (01-01-1937/31-05-1938), ANC1-1-T-5067.

50. SERRA, D.; SERRA, J. *La Guerra quotidiana ... op. cit.*, p. 197.
51. RAMIÓ, A. [et. al]. *Enfermeras de Guerra... op. cit.*, p. 201-217.
52. RAMIÓ, A. [et. al]. *Enfermeras de Guerra... op. cit.*, p. 201-217.
53. SERRA, D.; SERRA, J. *La Guerra quotidiana ... op. cit.*, p. 106-107.
54. VENTURA, M. *La evolución de la profesión enfermera ... op. cit.*, p. 105-121.
55. SERRA, D.; SERRA, J. *La Guerra quotidiana ... op. cit.*, p. 195.
56. RAMIÓ, A. [et. al]. *Enfermeras de Guerra... op. cit.*, p. 201-217.
57. SERRA, D.; SERRA, J. *La Guerra quotidiana ... op. cit.*, p. 103
58. VENTURA, M. *La evolución de la profesión enfermera ... op. cit.*, p. 105-121.
59. SERRA, D.; SERRA, J. *La Guerra quotidiana ... op. cit.*, p. 44-45.
60. FARGUES, I.; TEY, R. *Sis segles d'assistència ... op. cit.*, p. 403-441.
61. SERRA, D.; SERRA, J. *La Guerra quotidiana ... op. cit.*, p. 161.
62. RAMIÓ, A. [et. al]. *Enfermeras de Guerra ... op. cit.*, p. 87-94
63. FARGUES, I.; TEY, R. *Sis segles d'assistència ... op. cit.*, p. 403-441.
64. RAMIÓ, A. [et. al]. *Enfermeras de Guerra... op. cit.*, p. 201-217.
65. FARGUES, I.; TEY, R. *Sis segles d'assistència ... op. cit.*, p. 403-441.
66. RAMIÓ, A. [et. al]. *Enfermeras de Guerra ... op. cit.*
67. RAMIÓ, A. [et. al]. *Enfermeras de Guerra... op. cit.*, p. 158-162.
68. SERRA, D.; SERRA, J. *La Guerra quotidiana ... op. cit.*, p.108-110.
69. RAMIÓ, A. [et. al]. *Enfermeras de Guerra... op. cit.*, p. 201-217.
70. SERRA, D.; SERRA, J. *La Guerra quotidiana ... op. cit.*, p. 158-159.
71. RAMIÓ, A. [et. al]. *Enfermeras de Guerra... op. cit.*, p. 201-217.
72. RAMIÓ, A. [et. al]. *Enfermeras de Guerra ... op. cit.*, p. 87-94.
73. RAMIÓ, A.; TORRES, C.; GUILERA, A. (coord.). *Infermeres pioneres a Catalunya. Del franquisme a la democràcia*. Barcelona: Ediciones San Juan de Dios, 2018, p. 189-190.